

Kazimierz Łatak

Średniowieczne pieczęcie krakowskiego klasztoru kanoników regularnych

Echa Przeszłości 3, 19-25

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz Łatak

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
UWM w Olsztynie

ŚREDNIOWIECZNE PIECZĘCIE KRAKOWSKIEGO KLASZTORU KANONIKÓW REGULARNYCH

Wstęp

Badania nad polską sfragistyką kościelną przeżywają ostatnio renesans. Przekonują o tym ukazujące się publikacje, które jednocześnie zmieniają utartą w świadomości historycznej opinię o monotonnym charakterze studiów nad pieczęcią¹. Dotychczas bowiem ujmowano sfragistykę kościelną w kategoriach prawnej roli pieczęci, mieszczącej się w nurcie badań dyplomatycznych. Dziś widzi się w niej także specyficzny środek przekazu określonych informacji². Rzeczywiście pieczęcie są ważnym źródłem wiedzy nie tylko na temat praktyki kancelaryjnej, ale także poznania kultury materialnej i duchowej. Szczególnie cennym źródłem dla takich badań są zespoły pieczęci zakonnych, wytworzone przez jedną wspólnotę w ciągu kilku wieków, gdyż ich analiza pozwala obserwować działalność nie tylko pojedynczych osób, ale i całych środowisk.

Niniejszy artykuł podejmuje zagadnienie średniowiecznych pieczęci klasztornych u kanoników regularnych prepozytury Bożego Ciała w Krakowie. Prepozytura kanoników regularnych przy kościele Bożego Ciała na Kazimie-

¹ K. Bobowski, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury z epoki Gryfitów*, Szczecin 1989; Z. Piech, *Średniowieczne pieczęcie tynieckie*, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu*, pod red. K. Żurowskiej, Tyniec-Kraków 1995, s. 121-140; tenże, *Ikonoграфия pieczęci Piastów*, Kraków 1993; *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1998.

² M.L. Wójcik, *Pieczęcie cystersów jemiełnickich do połowy XVI wieku*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1998, s. 31.

rze w Krakowie została ufundowana w 1405 r. przez króla Władysława Jagiełłę. Placówkę zasiedlili kanonicy regularni obediencji roudnickiej, sprowadzeni z prepozytury w Kłodzku na Śląsku. W tym samym roku prepozytura uzyskała zatwierdzenie biskupa krakowskiego Piotra Wysza, a w 1426 r. papieża Marcina V. Do 1836 r. była konwentem generalnym dla uformowanej już w XV wieku kongregacji krakowskiej, która obejmowała swoim zasięgiem klasztory w Małopolsce i Wielkim Księstwie Litewskim. W 1859 r. prepozytura została włączona ze wszystkimi skutkami prawnymi do włoskiej kongregacji laterańskiej, a w 1861 r. uzyskała status opactwa. W 1952 r. stała się domem macierzystym utworzonej polskiej prowincji zakonu kanoników regularnych kongregacji laterańskiej³. Pieczęcie tego klasztoru nie doczekały się dotąd żadnego opracowania. Wspominano je natomiast przy okazji innych prac oraz przy edycji dokumentów małopolskich. Są to jednak informacje ograniczone do lakonicznego opisu wizerunku i przytoczenia treści napieczętowanej legendy.

Pieczęć w zakonie kanoników regularnych

Kanonicy regularni wraz z benedyktynami należą do najstarszych formacji zakonnych w Kościele zachodnim. Recepcja pieczęci u kanoników regularnych nastąpiła na przełomie XII/XIII w. Polscy kanonicy regularni używali pieczęci już w XIII w.⁴ Najstarsze ich odciski należą do opactwa Najśw. Maryi Panny na Piasku we Wrocławiu. Pieczęcie używane w średniowieczu przez polskie klasztory kanoników regularnych miały w większości charakter dewocyjny typu chrystocentryczno-mariologicznego. Przedstawiały najczęściej tronuącą Matkę Bożą z Dzieciątkiem⁵. Oznaczało to, że Chrystus i Maryja byli nie tylko w centrum kultu klasztoru, ale byli także jego głównymi patronami.

³ K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Elk 1999, s. 3-4.

⁴ Z. Piech, *Średniowieczne pieczęcie*, s. 123.

⁵ P. Wiszewski, *Średniowieczna śląska pieczęć klasztorna jako środek przekazu informacji (XIII – I połowa XVI w.)*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, s. 11-30.

Pieczęć i zasady jej używania według średniowiecznych statutów prepozytury krakowskiej

Pierwsze statuty zakonnicy krakowscy przywieźli z sobą z Kłodzka⁶, były to tzw. *consuetudines seu statuta rudnicenses*⁷. Za prepozytury Grzegorza Polaka (1428 – 1439) konstytucje przywiezione z Kłodzka przeredagowano, dostosowując je do warunków krakowskich. Ich zmieniony tekst, zatwierdzony przez sobór bazylejski w 1439 r., zachował się w XV-wiecznym kodeksie klasztoru kraśnickiego, filii prepozytury krakowskiej⁸. Rozdział 26 tychże statutów, zatytułowany *De custodia sigilli conventus et litteris eidem missis et per eum mittendis*, reguluje wszystkie kwestie dotyczące pieczęci klasztornej.

Przedmiotem szczególnej troski w normatywie statutów był tłok pieczęci. Miał on być przechowywany pod zamknięciem. Współodpowiedzialność zań ponosili trzej zakonnicy: przeor klasztoru, zakrystianin oraz brat wybrany do tego celu przez kapitułę konwentu. Każdy z nich był w posiadaniu jednego z trzech kluczy do skrzyni, w której trzymano tłok⁹. Statuty wymagały także, aby dokument czy list urzędowy wystawiany przez zgromadzenie, zanim zostanie opieczętowany, był odczytany publicznie w czasie kapituły, a jego kopia przekazana zakrystianinowi, który pełnił równocześnie obowiązki kustosa archiwum klasztornego¹⁰.

Od fundacji do 1635 r. w klasztorze funkcjonowały dwie pieczęcie – prepozyta oraz kapituły konwentualnej. We wszystkich przypadkach, gdzie w grę wchodziły interesy całego zgromadzenia, prepozyt nie mógł użyć własnej pieczęci bez wiedzy kapituły¹¹. Podobnie kapituła nie mogła używać swojej pieczęci bez wiedzy prepozyta¹².

Zgromadzenie mogło być reprezentowane na trzy sposoby: pieczęcią prepozyta, pieczęcią konwentu i obiema naraz. Do tej pory udało się odnaleźć zaledwie jeden dokument opieczętowany wyłącznie pieczęcią prepozyta. Jest to

⁶ „Conradus [...] Constitutiones seu Statuta Ordinis Canonici quae ex Monasterio Glacensi asportaverunt, fratribus observanda et scripsit et proposuit”. Zob. S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis Casimiriensi confrontatae origo*, rkps XVII w. w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie (dalej:BJ), sygn. 3742, s.14.

⁷ E. Amort, *Vetus disciplina canonicorum regularium et saecularium*, t. 1, Venetiae 1742, s. 505-523.

⁸ Biblioteka Główna UMCS, rkps sygn. III 608.

⁹ „Sigillum Conventus sub tribus clavibus diligenter custodiatur, quarum unam servet Prior, secundam Sacristanus, tertiam frater per conventuales fratres electus”. Zob. rkps BG UMCS, s. 69.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ „Similiter nec Praelatus in causis magnis, videlicet venditionibus, emptionibus, mutationibus in magna quantitate, in perpetuis locationibus bonorum Monasterii, et similibus suo sigillo non utatur, nisi de consensus Capituli”. Ibidem.

¹² „Ad vitandum vero scandalum et damna, quae propter abusum sigilli Conventus contingere possunt, volumus, quod Capitulum uti suo sigillo sine consensu Praelati non possit”. Ibidem.

dokument polecający brata Marcina wyjeżdżającego na studia do Rzymu, wystawiony 7 września 1430 r. przez prepozyta Grzegorza Polaka. Niestety, po pieczęci pozostał jedynie sznurek¹³. W innych znanych przypadkach przy dokumentach wystawionych przez zgromadzenie występują zawsze zarówno pieczęć prepozyta, jak i pieczęć kapituły konwentualnej. Pieczęć prepozyta umieszczano zawsze z prawej strony, pieczęć kapituły z lewej strony dokumentu.

Pieczęcie były anonimowe, opatrzone tylko nazwą urzędu. Nie wynikało to z ograniczonych możliwości finansowych zgromadzenia, ale ze wspólnotowego charakteru zakonu kanoników, posuniętego w statutach średniowiecznych tak dalece, że zakonnik nie mógł niczego nazywać swoim poza krewnymi i grzechami¹⁴.

Pieczęć prepozyta zgromadzenia

Najstarszy znany odcisk pieczęci prepozyta krakowskiego zgromadzenia kanoników regularnych pochodzi z 1446 r. Odcisk zachował się przy dokumencie konfraterni zawartej przez zgromadzenie z opactwem cystersów w Mogile. Pieczęć przycisnął prepozyt Gaspar Polak (1439–1464). Dokument, którego oryginał znajduje się w archiwum opactwa mogińskiego, wydał drukiem prof. S. Kuraś w 1974 r.¹⁵ On też dokonał syntetycznego opisu pieczęci. Ostroowalną pieczęć o wymiarach 60 na 40 mm zakwalifikował do grupy hagiograficznej, w jej polu zidentyfikował Madonnę z Dzieciątkiem. Napis w otoku odczytał jako: *Sigillum Prepositi Ecclesie Canonorum Regularium in Kazymiria*.

Tłok pieczęci nie dochował się do naszych czasów, a odcisk wykonany w 1446 r. jest w dużym stopniu zniszczony, stąd w opisie prof. Kurasia znalazło się trochę nieścisłości. Na szczęście zachował się jeszcze jeden odcisk tej pieczęci przy dokumencie wystawionym przez zgromadzenie 27 września 1633 r.¹⁶ Jest to jeden z ostatnich odcisków pieczęci prepozyta, gdyż kapituła generalna kongregacji w październiku 1631 r. zmieniła średniowieczne przepisy zakonne odnośnie pieczęci. Odtąd w klasztorze miała funkcjonować tylko

¹³ *Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*, t. 4, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973, n. 301, s. 162-163.

¹⁴ E. Amort, *Vetus disciplina*, s. 516; K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy*, s. 153.

¹⁵ *Zob. Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*, t. 2, n. 155.

¹⁶ Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie (dalej: ABC), Dokumenty Pergaminowe, sygn. 155.

jedna pieczęć – *sigillum commune*¹⁷. Odcisk z 1633 r. jest bardzo wyraźny i dobrze zachowany. Wyciśnięta została w czerwonym wosku i umieszczona w cynowej misce. W polu pieczęci widnieje postać Madonny z Dzieciątkiem w otoczeniu elementów architektonicznych. Dzieciątko spoczywa na lewej ręce Madonny, ukształtowanej w stylu charakterystycznym dla sztuki gotyckiej. Madonna stoi pod arkadą, zwieńczoną trzema sterczynami. Arkada wspiera się na symetrycznej względem wizerunku konstrukcji, przypominającej nastawę ołtarza. W otoku, wydzielonym okręgiem, biegnie legenda, która brzmi: *S[IGILLUM] PREPOSITI CORPORIS CHRISTI*. Całość przedstawienia odznacza się sporym walorem artystycznym, jest wyrażona w proporcjach, pełna lekkości i jako taka może być uważana za dzieło sztuki.

Czas powstania tłoka pieczęci należy łączyć z pierwszym prepozytem klasztoru Konradem Alemanem, zmarłym w 1424 r. Wykonano go najprawdopodobniej na Śląsku. Pośrednim dowodem na to jest fakt, że jego schemat ikonograficzny odpowiada dokładnie pieczęciom używanym przez prepozytów klasztorów w Sternbergu i w Fulneku, które również należały do obediencji roudnickiej¹⁸. W latach 1407 – 1414 prepozyt przebywał dość często na Śląsku, na Morawach, w Czechach i w Austrii, o czym świadczą daty zawartych konfraterni z tamtejszymi klasztorami kanoników regularnych¹⁹. Konfraternię z Fulnekiem i ze Sternbergiem zawarł prepozyt w maju 1407 r. i nie jest wykluczone, że jest to również przybliżona data wykonania tłoka jego pieczęci.

Pieczęć kapituły konwentualnej

Najstarszy znany odcisk pieczęci konwentualnej pochodzi z 1426 r. Zachował się on przy dokumencie pierwszej konfraterni zawartej przez klasztor z cystersami mogiłskimi. Opisu zniszczonej pieczęci dokonał również prof. S. Kuraś przy okazji publikacji dokumentu. W jej polu dopatrył się postaci św. Augustyna, zaś w otoku napisu: *S[igillum] Conventus Canoniorum Regularium Monasterii Corporis Christi in Kazymiria*²⁰. Drugi odcisk tej pieczęci znajduje się przy wspomnianym już wyżej dokumencie z 1446 r. Jest on jednak tak dalece zniszczony, że nie można go w ogóle zidentyfikować.

¹⁷ ABC, *Compendium Capitulorum Generalium in Congregatione Cracoviensi Canoniorum Regularium Lateranensium celebratorum ab anno 1628 ad annum 1751*, rkps b. sygn., s. 6.

¹⁸ Zob. *Die Stifte der Augustiner-Chorherren in Böhmen, Mahren und Ungaren*, t. 1, red. F. Rohring, Klosterneuburg-Wien 1997, s. 92, 240.

¹⁹ K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy*, s. 204.

²⁰ Zob. *Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*, t. 2, n. 264, s. 105-107.

Tłok pieczęci nie zachował się do naszych czasów. Na szczęście jej odcisk przy dokumencie wystawionym przez klasztor 27 września 1633 r. jest tak czytelny, że można dokonać korekty opisu sporządzonego przez prof. Kurasia. Owálną pieczęć o wymiarach 70 na 70 mm wyciśnięto w czerwonym wosku i umieszczono w cynowej misce, podobnie jak pieczęć prepozyta. Schemat ikonograficzny przedstawia Chrystusa, Męża Boleści, w szacie na biodrach, z otwartą raną boku, na którą wskazuje prawą ręką. U jego stóp, po prawej stronie, stoi kielich, do którego spływa strumień krwi tryskający z rany. Scena umieszczona jest pod trójłukową arkadą, zwieńczoną sterczynami. Arkada wspiera się na symetrycznych konstrukcjach, przypominających nastawę ołtarza. I rzeczywiście schemat ikonograficzny tej pieczęci nawiązywał bez wątplenia do struktury nastawy pierwotnego ołtarza głównego kościoła Bożego Ciała, usuniętego w 1636 r. przez prepozyta Marcina Kłoczyńskiego. Jego dokładny opis pozostawił w swojej kronice Stefan Ranatowicz. Nastawa była rzeźbiona w drewnie na kształt monstrancji, jak większość ołtarzy gotyckich, a w jej polu centralnym znajdowała się *osoba rzezana P. Jezusa, staturae hominis, a u nóg jego kielich, w który jakoby z boku, z rąk i z nóg krew ciekła, tak druty zrobione na to pokazywały. Tego ołtarza nie zakrywano, ale go zamykano na dwoje*²¹. W otoku pieczęci, wydzielonym okręgiem, biegnie legenda, która brzmi: *S[IGILLUM] CONVENTUS CANONICORUM REGUL[A-RIUM] MONASTERII CORPORIS CHRISTI IN KAZYMIRIA*. Na tej pieczęci również całość przedstawienia odznacza się dużym walorem artystycznym, proporcją i może być z powodzeniem przyjęta jako dzieło sztuki.

Powstanie tłoka pieczęci konwentualnej należy kojarzyć z pierwszym prepozytem klasztoru Konradem Alemanem. Można przyjąć, że obie pieczęcie powstały jednocześnie i w tym samym warsztacie.

Interpretacja schematu ikonograficznego pieczęci

Wątek ikonograficzny obu pieczęci łączy się istotnie ze średniowieczną duchowością zgromadzenia, której cechą charakterystyczną był kult eucharystyczny oraz maryjny. Pobożność maryjną, której wyrazem jest pieczęć prepozyta, kanonicy wynieśli z domu macierzystego w Kłodzku. Silnie rozwiniętym kultem Matki Boskiej odznaczały się bowiem wszystkie klasztory obediencji roudnickiej, o czym świadczą same wezwania ich kościołów, a także komentarz do statutów Piotra Klarety, czytany we wspólnotach do reformacji, zaś w Krakowie jeszcze w I poł. XVIII w.²² Natomiast kult eucharystyczny, którego

²¹ S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis urbi Cracoviensi confrontatae origo*, s. 143v.

odbiciem jest pieczęć konwentualna, miał ścisły związek z tytułem kościoła, przy którym Jagiełło osadził kanoników. Kościół Bożego Ciała na Kazimierzu wznoszony z inicjatywy i fundacji Kazimierza Wielkiego już pod koniec XIV w. w aglomeracji krakowskiej uważany był za sanktuarium Najświętszego Sakramentu. Na uroczystości odpustowe i w oktawie zmierzały do niego uroczyste procesje ze wszystkich krakowskich kościołów²³.

MITTELALTERLICHE SIEGEL DES KRAKAUER REGULÄREN KANONIKERKLOSTER

Zusammenfassung

Der Artikel bringt die Fragen von mittelalterlichen Siegeln des 1405 gegründeten Kanonissenkloster in Krakauer Kazimierz näher.

Bis zur Zeit der Reform im Jahre 1635 gab es zwei Siegel, die des Präpositus und die des Konventes.

Der älteste bekannte Abdruck des Präpositussiegels stammt aus dem Jahre 1446. Das ist eine Art des hagiographischen Siegels, in ihrem Feld sieht man Madonna mit Jesuskind, und in der Randschrift steht die Innschrift S[igillum] Prepositi Corporis Christi.

Der älteste Abdruck des Konventessiegels stammt aus dem Jahre 1462. Das ist auch ein hagiographisches Siegel, im Feld sieht man Christi, den Mann des Wehleidens (Vir Dolorum), und in der Randschrift sieht man die Innschrift S[igillum] Conventus Canonicorum Regul[arium] Monasterii Corporis Christi in Kazymiria.

Das ikonographische Motiv der beiden Siegel verbindet sich sehr eng mit der mittelalterlichen Geistigkeit der Gemeinschaft, für die sowohl der Eucharistie— als auch Marienkult charakteristisch war.

²² K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy*, s. 198-199.

²³ Z. Palus, *Kult eucharystyczny w kościele parafialnym Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie*, mpis pracy magisterskiej w ABC, Kraków 1982, s. 23.